

dr. c.h. van der leeuw
(1890-1973)

een grillig idealist

leonard kooy

opgedragen aan a.h. sonneveld
mijn grootvader

*“Zijn vreugde in het tot stand brengen
was groter dan in het voltooide.
Wat hij met zijn uitzonderlijke energie gepresteerd heeft
zou enige levens kunnen vullen.”*

**H.F.W. Bantje in het Rotterdams Jaarboekje 1974
'necrologie dr. C.H. van der Leeuw'**

inhoud

VOORWOORD	7
DEEL 1 1890-1929	13
PROLOOG	15
1 DE VROEGE JAREN	19
2 SPIRITUELE BEWUSTWORDING	33
3 INVLOEDRIJKE BURGERMAATSCHAPPIJ	51
4 MODERNISME	73
5 INDUSTRIAL RELATIONS INSTITUTE	89
FOTOBLOK I	109
6 DE BOUW EENER FABRIEK	121
7 WOONHUIZEN	137
DEEL 2 1930-1973	157
8 DE WEENSE JAREN	159
9 TWEDE WERELDOORLOG-WEDEROPBOUW	179
10 DE ERVEN DE WED. J. VAN NELLE NV	203
FOTOBLOK II	221
11 RAMPZALIGE ONTWIKKELINGEN	233
12 DE NAOORLOGSE JAREN	251
13 GEESTELIJK GEZONDHEIDSZORG	273
14 PLANNEN MAKEN IN DELFT	295
15 EEN KERNREACTOR IN DE WIPPOLDER	315
16 RIJKSMUSEUM KRÖLLER-MÜLLER	337
17 DE LAATSTE JAREN	365
EPILOOG	389
FOTOBLOK III	399
DEEL 3 REGISTERS	409
VERANTWOORDING BRONNEN	411
VERANTWOORDING BEELDMATERIAAL	427
DR. C.H. VAN DER LEEUW STICHTING	429
BIBLIOGRAFIE – AANBEVOLEN LITERATUUR	435
DANKWOORD	439
COLOFON	441

voorwoord

Motivatie voor deze biografie

Kees van der Leeuw blijft voor altijd verbonden met zijn meest aansprekende wapenfeit: de bouw van de Van Nellefabriek in Rotterdam-West, eind jaren twintig van de vorige eeuw. Sinds 2014 UNESCO-Werelderfgoed.

In dit boek wordt duidelijk, dat hij veel meer rollen op lokaal, nationaal en internationaal niveau vervuld heeft, onder andere als verbinder, onvermoeibaar propagandist, mecenas en vernieuwer op gebieden als architectuur en stedenbouw, werkomstandigheden en geestelijke gezondheidszorg. De soms overweldigende veelheid aan aspecten van zijn leven in combinatie met het gegeven, dat er geen samenhangende publicatie bestond over zijn leven en werken, leidde tot het schrijven van deze biografie. Dit 'kleine verhaal' van zijn leven komt vooral tot zijn recht binnen de context van de 'grote geschiedenis'. Bijvoorbeeld de op een boomtown lijkende ontwikkeling van Rotterdam na de opening van de Nieuwe Waterweg in 1872, die samenviel met de vrede van Versailles na de Frans-Pruisische Oorlog van 1870-1871. Een en ander leidde in dit deel van Europa een economische bloeiperiode in, met lokaal een snel machtiger wordende Rotterdamse burgermaatschappij. Met name de tweede generatie na de opening van de Nieuwe Waterweg personifieert het begrip 'richesse oblige'. Een burgerlijke elite die lokaal een belangrijke rol speelt bij het tegengaan van de donkere onderstromen van de eerste twee Industriële Revoluties. Deze dan rond het Rotterdamse Scheepvaartkwartier geconcentreerde bourgeoisie neemt een bijzondere plaats in, omdat elders in Europa veelal sociaaldemocraten en communisten hierbij het voortouw nemen. Kees van der

Leeuw is een echte exponent van deze Rotterdamse elite en zeker een van de meest mondiaal georiënteerde. Naast het zo getrouw mogelijk, op basis van verifieerbaar bronnenmateriaal, in kaart brengen van zijn leven en werken is het van belang duidelijkheid te scheppen bij vragen als:

- *Wie was hij werkelijk?*
- *Welke invloed heeft de Rotterdamse burgermaatschappij op hem gehad?*
- *Wat is het belang van zijn sociaal maatschappelijke en culturele bijdragen?*
- *Wat was de reden van zijn nomade-achtige rusteloosheid gedurende 1930-1950?*
- *Waarom ging hij een studie medicijnen volgen in Wenen?*
- *Was hij een bestuurder, een netwerker of toch allereerst een ondernemer?*

Aanleiding voor het onderzoek

Vanaf 1999 was het onderzoek min of meer een ‘hobby-project’, in gang gezet door het verzoek van het toenmalige Nederlands Architectuurinstituut om een kroniek te schrijven over ‘de bewoners van Woonhuis Sonneveld’ tijdens de herbestemming als Museumwoning Huis Sonneveld. De daadwerkelijke aanzet tot schrijven van deze biografie kwam in 2015-2016 tijdens research voor de tentoonstelling ‘Simultaan Modernisme – Simultanität der Moderne’, die samen met het Bauhaus in Dessau georganiseerd werd. In het Bauhaus Archiv in Berlijn stuitte ik op de dagboeken van ‘Frau Bauhaus’: Ise Gropius, echtgenote van Walter Gropius. Gevolgd door de vondst in Berlijn en Cambridge (USA) van delen van de correspondentie tussen het echtpaar Gropius met Kees van der Leeuw (1927-1969). Hier ontstond het beeld van een boeiende vriendschap met een van de meest invloedrijke architecten van de twintigste eeuw: Bauhaus-oprichter Walter Gropius. Dit werd voor mij de kapstok om de sociaal

maatschappelijke en culturele relevantie van Kees van der Leeuw onder de aandacht van een breder publiek te kunnen brengen. Deels bestaande beeldvorming over hem zal in deze biografie bijgesteld, zo niet gecorrigeerd worden. Niet als doel, maar door voortschrijdend inzicht tijdens het langdurig onderzoek, betere toegang tot archieven, interviews met familie en commentaar van direct betrokkenen.

Opbouw en Bronnen

Als hij netjes het door de familie voor hem uitgestippelde pad had bewandeld, zou de opbouw van deze biografie in principe redelijk eenvoudig zijn geweest. Maar zijn levensweg is op alle fronten echter wezenlijk anders, met een duidelijke cesuur halverwege zijn leven. De beste weg om een gelaagd verhaal te schrijven en het belang van zijn activiteiten het best te illustreren, is bereikt door ze, als gezegd, in het betreffende tijdbeeld te plaatsen, zoals:

- *zijn door de Theosofie gevoede sociaal maatschappelijke context voor de bouw van de Van Nellefabriek in relatie tot het tijdbeeld: de gecombineerde gevolgen van de eerste Industriële Revoluties, Eerste Wereldoorlog en Spaanse Griep.*
- *zijn activiteiten voor de Technische Hogeschool Delft in relatie tot het tijdbeeld: het naoorlogse regeringsbeleid om Nederland door industrialisering economisch minder kwetsbaar te maken vanwege de gecombineerde gevolgen van de Wall Street Crash in 1929 en de Tweede Wereldoorlog.*

Aangezien Kees van der Leeuw zelf vrijwel niets gepubliceerd heeft, zijn privé-archieven bijna geheel verdwenen en in het Van Nellar-archieven niets substantieels over zijn privéleven te vinden is, was het opstellen van een eerste tijdlijn lastig. Behalve ‘geboren te...’, ‘bij Van Nelle begonnen op...’, bij de TH Delft benoemd op...’, ‘Overleden dan en dan in Wassenaar...’. Het bronnenmateriaal bleek erg verspreid en nog levende Van der Leeuw-nazaten moesten eerst

opgespoord worden. Het contact met Machteld barones Snouckaert van Schauburg (met op de achtergrond haar hoogbejaarde vader) werd van groot belang. Zij heeft als 'stiefkleindochter' (uit het huwelijk van zijn nicht Sylvia van der Leeuw met W.E. baron Snouckaert van Schauburg) hem de eerste achttien jaar van haar leven van nabij meegemaakt. Tevens kon de baron zelf als commissaris na de transitie van een gesloten familiebedrijf naar een open naamloze vennootschap een interessante inkijk verschaffen over een Van Nelleperiode waarover niet bijster veel bekend was. Dit in combinatie met het oordeel van deze bankier in ruste over de zakelijke inzichten van Kees van der Leeuw. Gaandeweg werd contact gelegd met meer familieleden. Tijdens het onderzoek van zo'n omvangrijke biografie kan men altijd op verrassingen stuiten. Zoals het via de Remonstrantse Broederschap in Rotterdam terechtkomen bij de Woodbrookers in Barchem, waar hij zelf niet direct bij betrokken was, maar belangrijke personen als Rudolf 'Ru' Mees, Auguste 'Guus' Plate en Jan Backx uit de inner circle van zijn Rotterdamse circuit wèl.

Tot slot

Het onderzoek naar de spirituele aspecten in het leven van Kees was een uitdaging. Het hoofdstuk dat zich hiermee bezighoudt, was een hoofdstuk waarin ik mij heb moeten 'invechten'. Maar zonder die beschouwing over zijn spiritualiteit zou er ook geen biografie kunnen komen... Daar was hulp 'van buitenaf' voor nodig! Een voortdurend probleem vormde de in bronnen niet te traceren gegevens over een praktijkjaar als arts in opleiding ter afsluiting van zijn studie Medicijnen in Wenen. Hetzelfde gold voor het verkrijgen van zijn academisch graad. Pas tegen het eind van het schrijfproces kwam er, onverwachts, in Wenen toch een schat aan informatie vrij.

Het is een fascinerende reis geworden, die leidde via sociaal maatschappelijke ontwikkelingen, ondernemersgeest, globalisering, vrije

geesten, betrokkenheid van een machtige burgermaatschappij, esoterie en filosofie tot in enkele gevallen verrassende uitkomsten. Een reis die onder andere voerde langs locaties die in sommige gevallen samen met Rotterdam een belangrijke rol speelden tijdens het Interbellum. Dit boek omvat vier generaties Van der Leeuw, vanaf het begin van de twintigste eeuw ook nog eens verdeeld in twee rivaliserende 'takken', zodat het bijvoorbeeld met vier 'J.J. van der Leeuws' al snel ingewikkeld gaat worden. Als ware het een dynastie, worden deze vier daarom in het boek gemakshalve omschreven als:

- 'Koos I' (=grootvader 'de Oude Heer Koos', 1811-1893);
- 'Koos II' (=oom 'de Jongeheer Koos', 1846-1929);
- 'Koos III' (=broer, wetenschapper 1893-1934);
- 'Koos IV' (=neef, naoorlogs directielid, 1918-2002).

De conclusie is gerechtvaardigd, dat het ook een actueel boek is geworden. Zeker wanneer men uitgaat van het aspect 'Wat is de positie van de mens binnen deze mechaniserende wereld: is de mens te beschouwen als koning of als slaaf van deze mechanisatie?' waar Kees van der Leeuw – maar ook zijn broer Koos III - een eeuw geleden mee worstelde. Beiden maken zich zorgen over de groeiende sociaal maatschappelijke neergang door de donkere onderstromen van de Industriële Revolutie. Zijn toch die gevoelens van onthechting van toen, in andere vormen nu weer actueel geworden:

- 'wat is de positie van de mens in de digitaliserende wereld?';
- 'wat is de positie van de mens in de globaliserende wereld?';
- 'wat is de positie van de mens in relatie tot kunstmatige intelligentie?'

In tegenstelling tot Kees van der Leeuw is van Koos III wel veel geschreven materiaal bewaard gebleven. Een citaat uit een lezing uit 1934 in Kaapstad 'Travelling away from the world within us' maakt een ander aspect van hun bezorgdheid destijds en de relatie tot de huidige ontwikkelingen duidelijk: "*Menselijke emotie moet zich vrij kunnen ontplooiën. Wanneer de mens in toenemende mate*

afhankelijk wordt van in Hollywood verzonnen emoties, loopt diens emotionele leven gevaar af te sterven. Onze ontspanning is zo gemechaniseerd geraakt door radio, films en grammofoon, dat de mens het moeilijk vindt op eigen kracht te leven. Wij verliezen de betekenis van het leven. Wanneer de mens emotioneel verpaupert, is die minder in staat richting te geven aan het eigen leven.”

Afrondend: in veel publicaties wordt over ‘Kees’ of ‘Cees’ van der Leeuw geschreven. Zelf ondertekende hij persoonlijke brieven als ‘Kees’.

Ik hoop dat u bij het lezen van deze biografie net zoveel plezier zult hebben, als ik bij het schrijven ervan.

Leonard Kooij

Rotterdam,
Augustus 2022

deel 1 | 1890-1929

| proloog

Johannes Van Nelle opent een winkel

1 oktober 1782 betreft koopman Johannes Van Nelle een winkel-pand tussen de Leuvehaven en de Schiedamse Dijk te Rotterdam. De westelijke stadsgrens, nog net binnen de middeleeuwse stadsdriehoek. Samen met zijn vrouw Henrica Brand opent hij daar een handel in koffie, thee, tabak en snuif. Een week later ontvangt 'Den Haag' een Amerikaanse bezoeker wiens missie de negotie van Johannes & Henrica zeer ten goede zal komen. Minister John Adams, van de dan dertien staten tellende Verenigde Staten van Amerika, tekent die dag een historische overeenkomst met de Staten-Generaal der Nederlanden.¹ Tot 1782 waren de belangrijkste Amerikaanse tabaksgebieden (Kentucky, Tennessee, Virginia, Maryland, West-Virginia, Virginia en North Carolina) in Engelse handen. Met Londen als het centrum van de wereldwijde tabakshandel en Rotterdam 'slechts' als overslaghaven voor het continent. Na het winnen van hun onafhankelijkheidsstrijd, staat de Amerikanen niets meer in de weg om rechtstreeks handel met Rotterdam te drijven. Temeer omdat hier alle kennis over de omgang met een kwetsbaar product als tabak voorhanden was. In dit licht is het niet verwonderlijk dat in dat jaar iemand in Rotterdam een negotie in tabak en aanverwante producten begint. Pas in 1809 komt de firma Van Nelle voor het eerst voor in een officieel stuk in een 'Extract uit het Register van het Patentrecht van 1809-1811'. Een vorm van belasting die wordt geheven over een omzet van drieduizend gulden² die men over die periode registreerde. Twee jaar later overlijdt Johannes Van Nelle. Zijn weduwe laat via de krant weten, dat zij de onderneming voortzet. Zij schaart zich hiermee in een rijtje krachtige vrouwen, die bijgedragen hebben aan de lange geschiedenis van een aantal bedrijven.³

De familie van der Leeuw koopt zich in

De weduwe overlijdt nauwelijks twee jaar na haar echtgenoot. Samen met zijn zwager Abraham Goedkoop zet zoon Johannes Van Nelle jr. de onderneming voort onder de nieuwe firmanaam 'De erven de Wed. J. Van Nelle'. De firmanaam kwam dus geheel organisch tot stand, waarmee de basis wordt gelegd voor een fameus concern. Net als zijn ouders wordt ook zoon Jan niet oud. Op tweeënvijftigjarige leeftijd overlijdt hij, ongehuwd en zonder kinderen. Om de toekomst van het bedrijf zeker te stellen wordt door de resterende erven uitgekeken naar een kapitaalkrachtige fusiepartner. Per 1 januari 1837 wordt dit de firma Gebr. J.J. & H. van der Leeuw, leveranciers van scheepsartikelen, tabak, sigaren, wijn, stokvis en andere levensmiddelen. Sinds eind achttiende eeuw zijn andere leden van deze tak van familie Van der Leeuw met verschillende bedrijven al actief in de handel in boter, vlas, zaden en steenkool in Rotterdam, Den Haag en Delft. De omzet van 'de erven' schommelt dan zo rond de tweehonderdduizend gulden. Die van de Van der Leeuws bedraagt bijna de helft. De stapsgewijze fusie leidt tot een gezonde expansie, in weerwil van de omstandigheid dat Hendrik van der Leeuw (1813-1839) op zesentwintigjarige leeftijd overlijdt. In 1845 worden de laatste erven Van Nelle uitgekocht. Het bedrijf dan staat officieel geregistreerd als 'tabakskerverij'.

De firma zal tot 1955 onder leiding blijven van familie Van der Leeuw.

Koos I legt de basis

Bijna veertig jaar na de fusie - in 1881 - treedt Koos I⁴ terug ten gunste van zijn zoons Hendrik Johannes⁵, Koos II en Marius Adrianus Gabriel. Koos I draagt een gezond bedrijf over, waarin hij *"altijd ten voorbeeld was geweest in ijver en betrokkenheid."* Zes jaar eerder waren Hendrik, Koos II en Marius al medefirmanten van hun vader geworden. Eerder met nóg een broer: Willem (1847-1901). Diens Van Nelle-carrière duurde maar drie jaar. In 1878 wordt hij

weggebonjourd vanwege het mislukken van megalomane plannen om eigen plantages op Java te beginnen. Dat avontuur kost de firma een fortuin, en leidde ertoe dat Koos I nooit meer iets met zijn zoon Willem te maken wilde hebben. Koos II wordt naar (toen nog) Nederlandsch Oost-Indië gestuurd om de scherven van zijn broer op te ruimen. Hij doet dat met succes.⁶ Dit familiedrama en met name het miljoenenverlies op de Javaanse koffieplantage Mandlikoe⁷ zal een belangrijke aanleiding geweest zijn voor diens later legendarisch geworden zuinigheid.

Koos II bouwt verder uit

De jonge Van der Leeuws gaan ook voortvarend aan de slag met de export van shag naar het toenmalige Nederlands-Indië. Nota bene shag gemaakt van in Rotterdam gekerfde Amerikaanse tabak. Ook in Oost-Afrika weten zij een flinke shagafzet te creëren. Die handel blijft nog tientallen jaren een goudmijn voor de firma. Globalisering? Voor het Van Nelle van de jonge Van der Leeuws toen al dagelijks kost.⁸ Het grote succes heeft ook een keerzijde. Concurrenten bestormen de markt met surrogaten en merknamen die veel verwarring zaaien bij de shagafnemers van Van Nelle.⁹ Pas de samenwerking met de 'Internationale Crediet- en Handelsvereniging', beter bekend als 'Internatio', brengt rust aan dat front en maakt dat een grote geldstroom richting Rotterdam op gang komt. Door die groei ontstaat langzamerhand een forse versnippering van activiteiten, verspreid over tal van locaties, met name in de Rotterdamse binnenstad. Dit heeft onder andere een permanente stroom van aanpassingen in de gebouwen en interne verhuizingen tot gevolg.¹⁰ Eén van de weinigen die baat heeft bij de gang van zaken is Van Nelle's 'huisarchitect' Michiel Brinkman.¹¹ Brinkman senior.

Versnipperde productie in een morsige buurt

Als deze geldverslindende omstandigheid voor de gebroeders Van der Leeuw al geen aanleiding is om eens grondig na te denken over

de toekomst van hun bedrijf, dan is er nog wel een andere reden. De talrijke vestigingen van het keurige familiebedrijf bevinden zich in een buurt die in de loop der jaren sterk verpaupert, hetgeen ook de status van het bedrijf gaat aantasten.¹² Vooruitlopend op 'nieuw beleid', met accent op de productie-, export-, en groothandelsactiviteiten, wordt in 1903 de dan honderdeenentwintig jaar oude Van Nellewinkel gesloten. Het sluiten van de winkel zal niet de aanleiding zijn geweest, maar 1905 besluit Hendrik van der Leeuw afstand te doen van zijn leidende positie in het bedrijf.

Het wordt tijd, dat we ons met hoofdpersoon Kees van der Leeuw gaan bezighouden.

1 | de vroege jaren

Cornelis Hendrik van der Leeuw wordt geboren

Op 15 maart 1890 wordt Cornelis Hendrik 'Kees' van der Leeuw geboren. Hij is het eerste kind van de dan achtendertigjarige Marius van der Leeuw en diens twaalf jaar jongere echtgenote Madelaine van der Leeuw-van Dam. Beiden telgen van welgestelde families, waarbij de Van Dams in het Rotterdamse wel meer gewicht in de schaal leggen dan de Van der Leeuws. Twee jaar eerder was het echtpaar Van der Leeuw vanaf de Westerkade verhuisd naar een ruimer pand aan de Westzeedijk 112. Vanaf de waterkant in het Scheepvaartkwartier naar een patriciërshuis met voornamere burenen. Vanaf 8 augustus 1888 verschijnt het nieuwe adres aan de Westzeedijk 112 op het persoonlijk briefpapier van vader Marius.¹³ Opa en oma Van Dam wonen vlak om de hoek, op het chique Emmaplein 11. In 1891 wordt Kees zijn zusje Elisabeth Jacoba geboren. Gevolgd in 1893 door zijn broertje Jacobus Johannes. Nog een jaar later krijgen Kees, Elisabeth en Koos III er nóg een broertje bij: Marius Adrianus Gabriel, roepnaam 'Dick'. Hoewel zij in karakter en aanleg flink verschillen, zal blijken dat de band tussen deze spruiten van de 'Marius-tak' hecht is.

Het Scheepvaartkwartier: biotoop met een tenniskanon

Deze concentratie van vooraanstaande families in dit wijkje¹⁴ wordt voor de vorming van Kees van dusdanig belang, dat er nu al even bij wordt stilgestaan. Stuk voor stuk betreft het families die het zich konden veroorloven om - tegen het eind van de 19e eeuw - de verpauperende en stinkende middeleeuwse stadsdriehoek te ontvluchten. Veelal succesvolle ondernemers. Zoals de 'Mezen' (zo werden de leden van de omvangrijke bankiersfamilie Mees gemakshalve

genoemd) aan de Westzeedijk en aan de Parklaan.¹⁵ De Monchys aan de Westzeedijk, aan de Veerkade en aan de Eendrachtsweg. D.G. van Beuningen woont dan nog aan de Westerstraat, maar verhuist naar de Parklaan. Dutilhs wonen aan het Willemsplein. Oom Hendrik van der Leeuw in de Calandstraat. Waar ook Reuchlins wonen. Plates wonen aan het Willemsplein en aan de Westzeedijk. Families met talrijke onderlinge banden van zakelijke en familiale aard. Zomaar een voorbeeld: Otto Reuchlin en Antoine Plate stonden aan de wieg van de Holland Amerika Lijn. Waarvan dan weer een De Monchy directeur is. Invloedrijke families die binnen een straal van enkele honderden meters bij elkaar wonen: de natuurlijke habitat waarbinnen Kees gevormd zal worden. Aan de Maas, daar tussen Zalmhaven en Parkkade, ontstond eind negentiende eeuw iets, wat het best te omschrijven is als een fictieve 'CV Rotterdam', waarbinnen behorende, vermogende 'vennoten' samen met vermogende 'stille vennoten' op sociaal maatschappelijk en cultureel gebied opereren. In het belang van veelal minder gegoede medeburgers. Vooral voor de jeugd heeft dit Scheepvaartkwartier nog een andere attractie; 'Het Park'. Een Engels landschapspark, dichte begroeiing, hoogteverschillen en waterpartijen, wat een ideaal speelterrein is. Het Park draagt bij aan het cachet van de buurt. Sinds 1886 is ter hoogte van waar nu de Euro-mast is, 'The Anglo Dutch Lawn Tennis Club' gevestigd. Het tegenwoordige 'Victoria'¹⁶. Mede dankzij haar gefortuneerde ledenbestand, zijn de buurtgenoten in de gelegenheid om hun speelstijl te perfectioneren door les te nemen van internationale tenniscoryfeeën. En mochten zulke sterspelers eens niet beschikbaar zijn dan was daar nog het nieuwste van het nieuwste; de unieke 'Dunlop tennismachine'.¹⁷

Naar school

De familie Van der Leeuw - zomin als de andere families van het Scheepvaartkwartier - stuurt hun kinderen niet naar openbare

scholen, en zijn dus op diverse particuliere lagere scholen aangewezen. Veelal opgezet door ongetrouwde dames van onbesproken gedrag. Vanaf 1880 vestigen zich in dit stadskwartier verschillende hoog aangeslagen 'juffrouwenscholen', strikt gescheiden voor meisjes en jongens. Van Kees zijn zus Elisabeth is de schoolkeuze bekend. Zij gaat naar de op dat moment in Rotterdam best aangeschreven school voor jongedames: de leerinstelling van juffrouw Hoitsema. De meisjes mogen in de school slechts de taal van de week spreken. Of dat Frans, Duits of Engels is, wordt per week bekend gemaakt. Voor het forse schoolgeld dat de ouders opbrengen voor een particuliere school krijgen de kinderen een gedegen opleiding. Nederlandsch, Fransch, Hoogduitsch, Engelsch, Rekenen, Aardrijkskunde, Vaderlandsche Geschiedenis en Algemeene Geschiedenis. Maar ook Natuurlijke Historie, Natuurkunde, Schoonschrijven en Handwerken/Handenarbeid, vermeldt het rapport van leerlinge A. Mees in 1889. Juffrouw Hoitsema groeit uiteindelijk zelf uit tot een instituut. Tot op de dag van vandaag kijkt zij - vanaf de muur van de Rotterdamse Schoolvereniging aan de Schiedamse Singel 55 - streng neer op de kinderen die 'haar' school betreden. Opgericht op 24 juli 1880 volgens navolgende brief aan het College van B&W: *"Edelachtbare Heeren, De ondergetekende neemt de vrijheid U door dezen mee te deelen, dat zij voornemens is, 1e September aan den Schiedamse Singel No.96 alhier, eene inrichting voor meer uitgebreid lager onderwijs te openen voor een beperkt aantal vrouwelijke leerlingen."* De resultaten zijn er dan ook naar, want op de RSV heerst tucht en orde. Generaties kinderen uit die kringen worden zo klaargestoomd voor het leven dat zij geacht worden te gaan leiden. Het spreekt ook voor zich dat deze kinderen lid zijn van IJclub Kralingen en van de Rotterdamsche Diergaarde. En dat zij voorts leren musiceren, tennissen, roeien en zeilen. De jeugd van het Scheepvaartkwartier vormt op dat moment een microkosmos waarin vriendschappen voor het leven worden gesloten.¹⁹ Hoewel het niet in bronnen vastgelegd is, heeft

Kees zelf waarschijnlijk lager onderwijs genoten in de 'eerste klasse school' van schoolhoofd R.G. van Randwijk. Op loopafstand van zijn ouderlijk huis, gevestigd in de Van Oldenbarneveltstraat. Deze lagere school had een goede naam en werd bezocht door kinderen uit 'de gegoede middenstand en hogere standen.'²⁰ Na die vooropleiding wordt Kees voor het schooljaar 1903-1904 ingeschreven 'aan de Eerste Hogere Burgerschool met vijfjarige cursus' aan de 's-Gravendijkwal. Op tien minuten fietsen van hun aller woonomgeving in het Scheepvaartkwartier. Eveneens een school die dan in hoog aanzien staat. Niet in de laatste plaats omdat in 1901 de dan negenenveertigjarige oud-leerling Jacobus van 't Hoff de eerste aan een Nederlander toegekende Nobelprijs uitgereikt krijgt. De Nobelprijs voor Scheikunde, die nog nooit eerder was uitgereikt. Het wordt duidelijk, dat Kees zijn aanleg echter niet de exacte vakken rekenen, scheikunde, wis- en natuurkunde betreft. In zijn tussenrapporten prijken voor die vakken geregeld onvoldoendes. Wisselvallig zijn cijfers voor vreemde talen, behalve Engels. Het vermoeden ontstaat dat zijn inzet bij het stampen van Duitse naamvalrijtjes en Franse vervoegingen te wensen overlaat. Bij de overgang van de vierde naar de vijfde klas in 1907 moet hij voor Frans en Duits zelfs herexamen doen. Uiteindelijk gaat hij wel over. Onveranderlijk goed daarentegen zijn de cijfers voor de Nederlandse en Engelse taal en voor 'handtekenen', het vrije tekenen, waaruit stellig later ook zijn belesenheid en zijn voorliefde voor beeldende kunst voortkomen. In 1908, het jaar waarin Kees eindexamen doet, zitten de drie broertjes tegelijkertijd op dezelfde HBS. Hoewel voor jongste broer Dick geldt dat hij veel verzuimt vanwege zijn kwakkelende gezondheid. Dick kampt al op jonge leeftijd met hartproblemen, waarvan hij levenslang de ongemakken blijft ondervinden. Door zijn veelvuldige absentie doubleert hij een paar keer en voltooit uiteindelijk 'slechts' de driejarige HBS. Kees zijn cijferlijst toont zijn wisselvalligheid aan. Waar hij altijd prima cijfers had voor geschiedenis, scoort hij bij zijn eindexamen

een onvoldoende. En bij zijn altijd zwakke cijfers voor de exacte vakken verrast nu een gemiddelde van een zes. Het omgekeerde geldt voor zijn score bij de talen, waar hij het nog net weet te redden door een negen voor Engels. Per saldo haalt hij zijn eindexamen met een '6+' gemiddeld. Rond 1910 hebben Kees, Elisabeth, Koos III en Dick allen hun middelbareschooltijd afgerond en begint voor hen het leven als adolescenten. Hetzij richting academische opleiding, hetzij richting praktische voorbereiding op de toetreding tot het familiebedrijf.

De Sierbengels

De drie jongens staan in deze jaren - binnen de Rotterdamse civil society - bekend als de sierbengels. Altijd gekleed volgens de laatste mode, strak in het pak, bruinverbrand, juiste accessoires, sportief en bereisd. Met name Koos III en Dick zijn flamboyante, welbespraakte types die men ook aantreft in het chiquere uitgaansleven. Kees is vrij introvert en deelt zijn artistieke aspiraties met zijn zus. Hij leert verdienstelijk orgel spelen en zelfs componeren. In 1913 zet hij ter gelegenheid van de eenentwintigste verjaardag van zijn zus Elisabeth een drietal Chinese gedichten uit de achtste eeuw, door dichter Hans Bethge in het Duits vertaald, op muziek: *"Aan Elisabeth van der Leeuw, drie Liederen voor mezzo-soprano o. bariton."* De partituur van 'Die Chinesische Flöte' bestaat uit drie delen 'In der Fremde'; 'Die geheimnisvolle Flöte' en 'Mondnacht.'²¹ Naast zijn artistieke en filosofische aanleg, ontwikkelt Kees zich ook tot een vooraanstaand bestuurder van zéér uiteenlopende en maatschappelijk zéér relevante publieke organisaties. Dit in contrast tot zijn 'erfelijke belasting' als medefirmant van Van Nelle. Enerzijds is zijn bijdrage aan de firma marginaal. Anderzijds worden zijn invloed op de sociale componenten van het ondernemerschap en zijn betrokkenheid bij architectuur van internationale betekenis.

Op de vlucht voor oorlogsgeweld

In het neutrale Nederland blijft het tijdens de Eerste Wereldoorlog relatief rustig, hoewel de gevolgen van de oorlog rondom ons land duidelijk merkbaar zijn. In Rotterdam is soms kanongebulder van de fronten aan de Somme en de Leije te horen. Als gevolg van de zeeblokkade door de geallieerden ontstaan er tekorten met als gevolg dat industriële activiteiten inzakken. Met dank aan de Nederlandse neutraliteit floreert de internationale handel. Echt geconfronteerd met het oorlogsgeweld wordt Nederland, wanneer op 22 september 1914 dichtbij de Zuid-Hollandse kust drie Britse oorlogsschepen worden getorpedeerd door een Duitse onderzeeboot. Honderden stoffelijke overschotten spoelen aan op de Zuid-Hollandse en Zeeuwse stranden. Vanwege de zeemijnen en de onderzeebootoorlog op de Noordzee zou dit de hele oorlog blijven voortduren. Al snel moeten Belgische vluchtelingen opgevangen worden, in Rotterdam nemen daarbij ondernemers als D.G. van Beuningen het voortouw. Ook Van Nelle spant zich in en stuurt medewerker Bertus Sonneveld met een lading hulpgoederen naar de grens. Via Zeeuws-Vlaanderen en Noord-Brabant komen honderdduizenden Belgische vluchtelingen binnen.²² Deze vluchtelingenstroom ontstaat, omdat de Duitsers het verzet van het Belgische leger door barbaars optreden ten opzichte van de burgerbevolking wil breken. Eeuwenoude kunstschaten worden vernietigd om de bevolking schrik aan te jagen, blanke terreur wordt ingezet als wapen. De tactiek van verschroeiende aarde werd ingezet, met als enige doel dat de Duitse legerleiding onderweg naar Frankrijk geen verder oponthoud wil hebben. De Duitse haast om aan het westelijk front orde op zaken te stellen, wordt mede veroorzaakt omdat ze op 1 augustus de oorlog aan Rusland hadden verklaard. Op 7 oktober 1914, 's avonds om half zeven, komen als gevolg van langdurige beschietingen op Antwerpen en het wrede optreden van de Duitsers, de eerste treinen met vluchtelingen in Rotterdam aan. Hierna zullen deze elkaar onafgebroken op blijven

volgen. Op station Delftse Poort komt om acht uur 's avonds – naast de reguliere treinen – een extra trein aan met duizend vluchtelingen. 's Nachts om twee uur en om half drie arriveren nog meer afgeladen extra treinen vanuit België. 'Rotterdam' verstrekt tijdens deze chaotische periode meer dan driehonderdduizend warme maaltijden. Gedurende de gehele Eerste Wereldoorlog verblijven er Belgische vluchtelingen permanent in Rotterdam. Het is voor de onderste lagen van de bevolking moeilijk te verteren te moeten constateren dat de uitkeringen welke Belgen krijgen hoger zijn, dan die voor de 'eigen' werkelozen. Ook zijn deze uitkeringen in de diverse steden nog eens in hoogte verschillend en worden er in het land naaiateliers ingericht, waarin enkele duizenden Belgische vrouwen werk vinden. Deze onwenselijke situatie blijft tot 1916 voortduren, met name omdat landelijke overheidsinstanties langs elkaar heen blijven werken. Hierna worden signalen van lokale overheden, die de groeiende onvrede wél signaleren, eindelijk opgepikt.²³ In 1918 komt er nog een keer een golf van zo'n honderdzestigduizend vluchtelingen op gang, daar in de laatste fase de geallieerden zware gevechten in Noord-Frankrijk en België leveren om de Duitsers op de knieën te dwingen. Na de wapenstilstand zal vanaf december 1918 de terugkeer van de resterende vluchtelingen op gang komen. Eerder was op 11 november al de verliezende Duitse Keizer Wilhelm II in een konvooi van negen hofauto's plotseling het Limburgse grensplaatsje Eysden binnengereden. Hij wacht een uur lang op het perron van het stationnetje op twee treinen met persoonlijke bezittingen en vraagt in het neutrale Nederland politiek asiel aan. Dat wordt hem na een speciale vergadering van de Ministerraad verleend, waarop Wilhelm II Huis Doorn koopt waar hij tot zijn overlijden in 1941 zal blijven wonen.

De oorlog legt voorlopig geen windeieren

Maar oorlog of geen oorlog, blokkade of geen blokkade, bedrijven als Van Nelle proberen simpelweg het hoofd boven water te houden

en zoeken wegen om hun productie op gang te houden. Dat lukt wel aardig, gedurende de maanden mei, juni en juli 1916 wordt in Rotterdam maandelijks bijvoorbeeld zo'n driehonderdvijftigduizend pond thee verpakt. Naast de verkoop is er sprake van leveringen à fonds perdu aan vluchtelingen en gewonde militairen. Dit gaat buiten de tussenhandel om, naast het drukken van de kosten, waarschijnlijk ingegeven door de wens de schaarse tabak ook daadwerkelijk op de eindbestemming aan te zien komen.²⁴ Dat Van Nelle het van 1914 tot 1916 zo goed doet is niet uniek, de hele Nederlandse economie boekt gedurende de oorlogsjaren grote winsten, het nationaal inkomen stijgt van ruim twee miljard naar meer dan drie miljard gulden²⁵. Ondanks de groeiende economische resultaten neemt de waarde van de gulden snel af en nemen de uitgaven voor de overheid snel toe. Het gaat mis in 1917. Levensmiddelenschaarste, stijgende kosten voor levensonderhoud en achterblijvende lonen dwingen de regering rantsoenering in te voeren en distributiemaatregelen te treffen. De regering vraagt voor de distributiegoederen veelal minder, als dat ze er zelf voor betaald had. Dit brengt de sociaaldemocraten ertoe, te eisen dat er een extra vermogensbelasting voor particulieren en bedrijven ingevoerd moet worden. De regering weet dat te voorkomen en blijft het gat in de begroting dekken door middel van staatsleningen en verplicht de boeren tot het telen van voor de voedselvoorziening noodzakelijke gewassen. De boeren richten zich liever op productie van vlees en zuivelproducten, welke dan voor hen veel lucratiever zijn.²⁶

Kees veroorzaakt schisma

Enkele maanden later is het ook oorlog in Rotterdam: onenigheid binnen de familie van der Leeuw omdat Marius eist dat zijn oudste zoon Kees medefirmant van de onderneming wordt. Met name zijn oom, Koos II, voelt hier niets voor. Koos II, zoon Alex en schoonzoon Henri waren al verontrust over de frisse tegenzin van neef Kees om

tot het bedrijf toe te treden in combinatie met diens escapade om als trainée in Duitsland onaangekondigd naar Egypte te verdwijnen. Hoe diep dit zit bij zijn oom Koos III openbaart zich in correspondentie tijdens Kees zijn eerste reis in 1912 door de Verenigde Staten. Kees gaat in 1912 onder de vleugels van Bertus Sonneveld vanuit Paducah in Kentucky rondreizen door de regio's, waar Van Nelle van oudsher grote partijen tabak opkoopt. Hij is in het kader van zijn bedrijfsinterne opleiding daar naartoe gezonden, hoewel zijn oom Koos er niet echt meer in gelooft, zoals blijkt uit ironische passages in brieven. Patriarch Koos II houdt begin maart kennelijk alleen het fort in Rotterdam, daar de rest aan de Italiaanse Riviera verblijft: *"Intussen is hier by U niemand thuis dan Koos [=Koos III/auteur], daar Mama met Dick reeds van begin Maart in Bordighera is en Papa en zus Zondag 10 maart daarheen trokken, doch zult gy van een en ander geheel op de hoogte zijn."*²⁷ Koos II schrijft neef Kees om hem te feliciteren met diens tweeëntwintigste verjaardag, maar dat weerhoudt hem er niet van een opmerking te plaatsen *"Daar gij van ons bedrijf niet op de hoogte kunt zyn en ik nog steeds aanneem het in je belang geweest ware eenige jaren naar Amerika te gaan, kan ik U over zaken moeilyk schrijven. Op dat gebied kennen wy ons niet, doch hoop ik dit later op aangename wyze wel het geval zal zyn."* Een week later is het weer raak: *"Nu Gy zoo lang in Louisville geweest zyt, ware het wellicht meer in Uw belang geweest dien tyd te Virginia doorgebracht te hebben", "Recht benieuwd ben ik hoe gy de warmte zult uithouden die daar zoo vochtig is, in tegenstelling tot het droge klimaat in Egypte."*²⁸ Dat Kees zijn opleiding na de HBS niet vervolgd had bij de Handelshochschule Keulen, werkt ook al niet in zijn voordeel. Zeker omdat hij een aanbevelingsbrief van HBS-directeur Dr. S. Birnie op zak had. Zij worden ook nog eens geconfronteerd met zijn primaire aandacht voor de werkomstandigheden in de fabriek. Met name op de penibele toestand binnen het gebouwenlabyrinth tussen Leuvehaven en Schiedamsdijk. Deze houding wekt wrevel, daar

firmanten Koos II, Alex en Henri voor hun gevoel de traditie van Van Nelle als zorgzaam werkgever verantwoord hebben voortgezet.²⁹⁺³⁰ De verontrusting van deze 'Koos-tak' neemt toe vanwege Kees zijn visies op de toekomst, die alle gemeen hebben dat ze geld kosten. In principe gaat het hierbij om een omslag van het negentiende-eeuwse paternalisme van werkgever richting werknemer naar een in wetten en regels verankerd stelsel van structureel bedrijfsmaatschappelijk werk, dienstverbanden en centraal geregelde loon- en pensioenafspraken. Met name dat eerste aspect meent Kees serieus, hij zal zich hiervoor in een later stadium internationaal gaan inzetten. De situatie verergert: met de firma gaat het steeds beter en het personeelsbestand blijft groeien. In 1916 werken er zeshonderdvijftig fabrieksmeisjes bij Van Nelle. (Niet alleen daar maar ook elders zijn er werkplaatsen: in de theepakkerij aan de Wilhelminakade en later worden delen van de koffieproductie verplaatst). De aldus ontstane, ingewikkelde logistiek ontwikkelt zich tot een kostenpost van jewelste. In 1914 schetst de vierentwintigjarige (!) Kees voor het eerst de contouren voor een werknemersvriendelijke nieuwbouw op een terrein ver buiten de stad, waar nu koeien grazen! Firmanten Koos II, zijn zoon 'mijnheer Alex' en zijn schoonzoon 'mijnheer Henri' zien mede hierom liever, dat Kees voorlopig maar blijft schilderen. Dan heeft hij ook meer tijd voor de Theosofisch Vereniging en voor 'De orde van de Ster in het Oosten'.

Arbitrage door K.P. van der Mandele

De zakelijker ingestelde 'Koos-tak' is tot de overtuiging geraakt dat in plaats van zonder adequate scholing firmant te worden, Kees zeker nu nog géén firmant moet worden, hoewel hun neef ontegenzeggelijk over veel talent op andere gebieden beschikt. Ze hebben daarom tot organisatorische aanpassingen besloten. Kees wordt geacht zich te bekwamen in de tabakshandel maar onttrekt zich hieraan. Om die reden wordt Bertus Sonneveld nu intern klaargestoomd

om diens verantwoordelijkheid op zich te nemen. Als vijftientwintigjarige doorstond dit niet familielid in 1910 zijn vuurdoop glansrijk door problemen bij tabaksaankopen in de Verenigde Staten op te lossen. Problemen die de aanvoer van grondstoffen voor de grootste Van Nelle-winstmaker bedreigden: shag. In de voorgaand geciteerde brieven van Koos II uit 1912, steekt de patriarch zijn mening over protegee Bertus Sonneveld niet onder stoelen of banken: *“Gy [=neef Kees/auteur] zyt nu vanaf Woensdag 10 april af in de tabakstreken van Paducah en Clarksville en maakt een interessante oogst mede, in gezelschap van een bezadigd persoon, door een ieder gezien en die zich goed van personen, zaken en tabak op de hoogte gesteld heeft en voel ik er in dit jaar prachtig gekocht word.”*³¹ De verschillen van inzicht ontaarden in een knallende familieruzie die zo hoog oploopt dat arbitrage van buitenaf noodzakelijk wordt. De vooraanstaande Rotterdamse bankier Mr. K.P. van der Mandele wordt verzocht om een oordeel te vellen over die eis van vader en firmant Marius. Alle betrokkenen zullen zich aan zijn arbitrage uitspraak conformeren.³² Van der Mandele en twee medescheidsliden gaan aan de slag met het gerezen geschil tussen enerzijds Marius van der Leeuw en anderzijds Koos II, Alex en Henri Canters. De ‘Koos-tak’ is van oordeel dat hun neef: *“althans voor het oogenblik, die bekwaamheid nog niet in voldoende mate bezit.”* Waarbij zij uitdrukkelijk aangeven, dat het niet gaat om een persoonlijke grief, maar dat ze: *“hem voor het oogenblik nog houden voor wat vluchtig, wat lichtvaardig ten aanzien van geldzaken van de firma, terwijl hij in de firma nog niet genoegzame ervaring heeft opgedaan.”* Ze merken voorts op, dat hij jonger is dan een van de huidige vennoten, toen die zelf in de vennootschap werden opgenomen, en dat: *“terwyl by menschegeheugenis elk vennoot eenigen tyd vóór zyne toelating in de vennootschap als haar procuratie is werkzaam geweest.”*

Het geschil

Het geschil spitst zich toe op artikel 17 van het vennootschapscontract van 'V.O.F. De Erven de Wed. J. Van Nelle'. Deze overeenkomst van 29 december 1905 regelde het aftreden van Hendrik van der Leeuw alsmede de opname als vennoten van Alex Van der Leeuw en Henri Canters,³³ naast de overgebleven vennoten, de gebroeders Marius en Koos II: *"De contractant ter andere zijde (zynde de hierboven als partij ten eenre aangeduide heer Marius Adrianus Gabriel van der Leeuw) heeft het recht twee zyner zonen, naarmate die daartoe den vereischten leeftyd en de noodige geschiktheid bezitten in de zaken werkzaam te doen zyn en te vorderen, dat deze naarmate zy blyken geven tot opname in de zaken de noodige bekwaamheid en geschiktheid te bezitten, als beheerende vennoten in de zaken worden opgenomen, in geval van welke opname hunne winstaandeelen enz."* Voorts werd in artikel 21 van datzelfde contract vastgelegd wat te doen als er een onoverkomelijk geschil mocht rijzen: een arbitrage. Op 25 mei 1917 verschijnen de drie op uitnodiging van Van der Mandele in het kantoor van de Rotterdamsche Bankvereeniging. Marius laat zich vertegenwoordigen door advocaat, jhr. Mr. de Ranitz uit Den Haag. Opvallend detail: arbiter Van der Mandele heeft in zijn jonge jaren als advocaat op hetzelfde kantoor als De Ranitz gewerkt...³⁴ Jurist De Ranitz wijst in zijn repliek erop, dat er een leeftijdsgrens noch een periode vóóraf als procuratiehouder in het contract van 1905 is vastgelegd. Nadat partijen hun standpunten hebben duidelijk gemaakt, doen Van der Mandele c.s. een ultieme poging om tot een minnelijke schikking te komen op basis van eerdere pogingen vanuit de 'Koos-takken' in 1916 om een oplossing te vinden. Zij stellen een datum voor, waarop Kees als vennoot wordt opgenomen na eerst een jaar als procuratiehouder gewerkt te hebben. Dit wordt afgewezen door Marius, waarbij deze zich beroept op zijn slechte gezondheid, die hem dwingt vaak langdurig van kantoor afwezig te blijven. Hij wil nú spijkers met koppen slaan.

Een uitspraak met vèrstrekkende gevolgen

Een en ander leidt 14 juli 1917 tot een uitspraak op puur formele gronden, dat Kees: *“al moge deze nog wel op sommige punten verdere oefening nodig hebben en door meerdere ervaring tot grootere rypheid kunnen komen”* als vennoot in de vennootschap onder firma opgenomen moet worden. Daarnaast moet de ‘Koos-tak’ ook nog eens de kosten van de arbitrage van driehonderd gulden³⁵ dragen. Er ontstaat een diepe kloof binnen de Van der Leeuw-dynastie, die vanaf nu gesplitst is in een ‘Koos-tak’ en een Marius-tak’. Hoewel het voor de buitenwacht lijkt dat het conflict uit de wereld geholpen is, zal het binnen de familie decennialang blijven smeulen. Bij toekomstige benoemingen van nieuwe firmanten zal bekwaamheid niet meer het primaire criterium zijn: dat is vanaf nu het evenwicht tussen beide familietakken. Deze trendbreuk zal niet ten voordele van de onderneming doorwerken, hetgeen in 1954 tot een dramatisch einde als familiebedrijf leidt. Hoe het ook zij: Kees is nu beherend en aansprakelijk medevenoot van ‘V.O.F. De Erven van weduwe J. Van Nelle’.³⁶⁺³⁷ Het internationale karakter van de onderneming wordt geïllustreerd door de aankondiging van zijn benoeming: vier circulaires (respectievelijk in het Nederlands, Frans, Duits en Engels) delen de relaties mee: *“per heden, 20 augustus 1917, de heer CH van der Leeuw als firmant in de firma is opgenomen.”*³⁸ Het feit dat Marius, terwijl zijn oudste zoon duidelijk nog niet klaar is voor een rol als vennoot, categorisch alle tussenvoorstellen (1916, minnelijke schikking 1917) heeft afgewezen, zet kwaad bloed. Waarbij niet ondenkbaar is, dat vader Marius ook wel inziet dat zijn oudste zoon er nog niet klaar voor is, maar vanwege zijn eigen zwakke gezondheid juist daarom nu zijn zin doordrijft. Daarnaast stond vader Marius nog meer onder druk om de belangen van zijn kinderen binnen het bedrijf te waarborgen, omdat zoon Koos III al in een vroeg stadium had aangegeven een carrière als wetenschapper te ambiëren. Zo bleven er twee zoons over... Het lijkt er op dat strijdende partijen wél

gezocht hebben naar een compromis op basis van het oordeel van mediator van der Mandele. Iets als: Kees zal zich niet met de dagelijkse bedrijfsvoering bezig gaan houden, doch zal hij een rol gaan vervullen als een soort van 'vennoot voor maatschappelijk verantwoord ondernemen'. Kees kan zich vanuit zijn Theosofische achtergrond bezig gaan houden met wat hij leuk vindt, en dat is niet geld verdienen met koffie, thee en tabak. Het 'gedram' van vader Marius zal echter grote gevolgen hebben voor zijn oudste zoon en de eerste helft van diens leven deels negatief gaan beïnvloeden. In de volgende drie hoofdstukken komen de andere componenten, die geleid hebben tot de persoonlijkheid die Kees uiteindelijk is geworden, ter sprake.

2 | spirituele bewustwording

Eerste Wereldoorlog en Spaanse Griep

Naast de twintig miljoen doden gedurende de oorlog van 1914-1918 zijn er ook miljoenen gewonden vaak met letsels, die hen voor de rest van hun levens arbeidsongeschikt maken. Vanwege traag werkende gifgassen, waarmee de strijd werd uitgevochten, keren er honderdduizenden getraumatiseerden terug van de Belgische en Franse slagvelden. Daaronder ook personen die de permanente bombardementen op hun loopgraven, mentaal nooit meer zullen verwerken. Post Traumatische Stress Stoornis was als diagnose nog onbekend. Europa komt niet tot rust. Velen willen dat het model van de Russische revolutie overal wordt ingevoerd. Gevestigde belangen vechten voor hun vroegere verworven posities en weer anderen streven naar democratischer verhoudingen met stemrecht voor iedereen. Binnen duizenden gezinnen ontstaan eveneens problemen, omdat de (oorlogs-)industrieën en de thuisfronten draaiende werden gehouden door de spierkracht van honderdduizenden vrouwen. Dit versnelt het al voor de oorlog ingezette proces van vrouwenemancipatie. Hetgeen voor veel mannen die na de oorlog weer naar huis kwamen een nieuwe schok betekende. Ontreddering alom. Gedurende 1918-1920 sterven wereldwijd tussen de vijftig en honderd miljoen mensen door de Spaanse Griep. Bijna vijf procent van de wereldbevolking wordt het slachtoffer, de grootste dodelijke pandemie sinds de Zwarte Pest, die in de Middeleeuwen huisgehouden heeft. Alleen al in Europa stierf toen één derde van de bevolking. De Spaanse Griep, die meer dodelijke slachtoffers eist dan de Eerste en Tweede Wereldoorlog samen, vormt een enorme impuls voor de zoektocht naar de zin van het leven als voor het verbeteren van leven en woonomstandigheden.³⁹

Ingezet zo rond twintig jaar voorafgaande aan de eeuwwisseling nemen deze ontwikkelingen tijdens het Interbellum nu echt vaart op. De combinatie met de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog speelt hierbij een cruciale rol. Zeker in Europa.

God is dood

Als gevolg hiervan is er bij velen een sterk gevoel ontstaan, dat godsdienst niet meer het antwoord is op de morele, maatschappelijke en sociale problemen van een op drift geraakte wereld. Dat is een ontwikkeling die al langer gaande was. De Duitse filosoof Nietzsche nam daarover al in 1883 een radicaal standpunt in: "*God is dood.*"⁴⁰ Vanuit zijn gezichtshoek moeten de mensen weer leren zelf de zin van het leven te vinden. Het is een teken des tijds dat met name de jeugd uit de gegoede stand zich daarnaast bezint op de negatieve gevolgen van de industriële revoluties en de daaruit ontstane bedreigingen voor een menselijke samenleving. Naast hun oom Hendrik die hierover nadacht, zijn Koos III en Kees hier ook mee bezig en ze beïnvloedden elkaar over en weer. Het is niet ondenkbaar, dat de jonge Kees via Brinkman sr. in contact is gekomen met de Theosofie. Naast 'huisarchitect' van Van Nelle tijdens de verbouwingen binnen het conglomeraat pakhuizen tussen Leuvehaven, Schiedamse Dijk en Baan was Brinkman sr. voorzitter van de Rotterdamse Loge van de Theosofische Vereniging. Hoewel het op die leeftijd uitzonderlijk lijkt, sluit Kees zich al een maand na zijn veertiende verjaardag officieel aan bij de Theosofische beweging. Hij wordt op 11 april 1904 onder nummer 25541 ingeschreven als lid van de afdeling Den Haag. De wereld waarin de Van der Leeuws opgroeien is volledig veranderd: een herwaardering van alle waarden vindt plaats.

Dr. J.J. Van der Leeuw

Patriarch Koos II had al in vroeg stadium aanvaard, dat neef Koos III voor een universitaire carrière heeft gekozen en niet, zoals hijzelf en zijn eigen broers, voor een uitgestippelde loopbaan binnen het familiebedrijf. Zo schrijft de Van Nelle-firmant in 1912 over Koos III in een felicitatiebrief aan Kees ter gelegenheid van diens aanstaande verjaardag: *“men ziet hem de aanstaande professor reeds aan.”*⁴¹ Voor Koos III, studerend van 1910-1911 aan de Städtische Handelshochschule in Keulen, werd het na het wintersemester definitief duidelijk dat het zakenleven niet zijn wereld was.⁴² Zoals beschreven, had hij dit al in een vroeg stadium aan zijn vader Marius kenbaar gemaakt. Maar eerst 1920. Het is zo ver: J.J. van der Leeuw, aankomend Doctor in de Letteren en Wijsbegeerte in Leiden, verdedigt zijn proefschrift ‘Historisch-Idealistische politiek’, met daarin thema’s, die hij later wereldwijd in lezingen gaat uitdragen. Soms ook radicale standpunten, zoals het instellen van een wereldwijde politiemacht. Hij publiceert boeken en essays. Zijn in esoterische kring bekendste boek ontstaat in 1928 ‘Conquest of Illusion, is what we see real?’ en is opgedragen aan de Indiase filosoof Krishnamurti en diens dan al overleden broer Nityananda.

Theosophical Society

Helena ‘Madame’ Blavatsky wordt algemeen gezien als oprichtster van het ‘Theosofisch Genootschap (Theosophical Society)’. Met Henry Steel Olcott creëert zij een mélange van aspecten uit Christendom, Egyptische mystiek, Occultisme, Griekse filosofie, Boeddhisme en ook Joodse mystiek. Ook speelt het verzonken continent Atlantis een rol. Rond 1875 was Blavatsky in New York tot de conclusie gekomen, dat het universum in staat van permanente evolutie verkeert. Zeven zogenoemde ‘wortelrassen’ hebben allemaal een ander niveau van ontwikkeling. Allen dienen te streven naar het bereiken van een hoger niveau. Ieder individu dient te streven naar zuiverheid en

zuivering. In 1895 ontstaat naast de International Theosophical Society met haar hoofdkwartier in India: Adyar, de Theosofische Vereniging. Hun hoofdkwartier wordt gevestigd in de VS: Pasadena. De Theosofische Vereniging richt zich meer op Oosterse religies als inspiratiebron. Beide namen blijven verwarring scheppen, omdat in de literatuur 'Society', 'Genootschap' en 'Vereniging' ook wel door elkaar gebruikt worden. Na de dood van Blavatsky in 1891 verkondigde de invloedrijke Theosoof Charles Webster Leadbetter dat Maitreya als incarnatie van Christus de nieuwe wereldleraar wordt. Daarin verschilt het Theosofisme niet van andere religies. Christenen verwachten de terugkeer van Christus, Sjiitische Moslims imam Mahdi, Hindoes Kalkin en Joden de Messias. De fakkel wordt overgenomen door de Engelse Annie Besant, socialiste, feministe en strijder voor de onafhankelijkheid van India. Besant volgt Olcott op als presidente van zowel het Genootschap als van de Theosofische Vereniging. In tegenstelling tot Blavatsky die de nadruk legt op de evolutie van rassen, hecht Besant meer waarde aan een lichtend pad naar de waarheid.⁴³

Krishnamurti verschijnt in beeld

Na zijn pensionering als ambtenaar gaat in Januari 1909 Jiddu Narayaniah werken voor de Theosophical Society. De weduwnaar verhuist met zijn acht kinderen naar Adyar, net buiten de ITS-compound. De familieleden Jiddu zijn Brahmanen, deze behoren tot de hoogste kaste in India. De kinderen spelen vaak met hun vriendjes op het strand. Daar valt Jiddu Krishnamurti vanwege zijn aura op aan Leadbetter. Hij herkent in Krishnamurti de toekomstige wereldleraar, de Maitreya, en neemt hem en zijn broertje Jiddu Nityananda onder zijn hoede.⁴⁴ Vanwege een schandaal rond Leadbetter en andere jongetjes in Chicago, verdwijnt hij echter snel uit beeld in Europa en de Verenigde Staten. Op 27 november 1909 ontmoet Krishnamurti Besant, die enkele maanden later de voogdij krijgt over de kinderen en

hen, samen met één van die vriendjes, Rajagopalacharya Desikacharya (kortweg Rajagopal) naar Engeland stuurt. Een kwartet leraren neemt daar de jongens onder de hoede tot hun opleiding voltooid geacht wordt. Deze positionering van Krishnamurti als incarnatie van Christus tot nieuwe wereldleraar leidt echter niet overal tot positieve reacties. De in Groot-Brittannië vooraanstaande publicist en uitgever van het tijdschrift 'The Equinox', Aleister Crowley, windt er geen doekjes om: "*Petit Jesus' is being taken too seriously when a senile sex maniac like Leadbeater pro-claims his catamites as Coming Christs.*" Om voor Krishnamurti een platform te creëren, richt Besant op 11 januari 1911 de 'Orde van de Ster van het Oosten' op.⁴⁵ De vijftienjarige Krishnamurti wordt tot leider benoemd en krijgt een persoonlijk secretaris naast zich, die in feite de organisatie gaat leiden. Deze George Arundale bereidt de introductie Krishnamurti als nieuwe wereldleraar voor. Nauwgezet dienen in 1913 landelijke afdelingen een inventarisatie te maken van de toestand van hun respectievelijke landen. Met name aspecten als geschiedenis, godsdienst, opvoeding, politiek, enz. worden in kaart gebracht. Sociale vraagstukken als drank, armoede, hygiëne, positie van de vrouw, arbeidsverhoudingen e.a. verdienen extra aandacht. Enkele maanden voordat de Eerste Wereldoorlog begint, presenteert de Nederlandse afdeling in januari 1914 een kant-en-klaar overzicht van de stand van zaken, voorzien van de namen van coördinatoren, die de verantwoording voor bepaalde deelgebieden gaan dragen. Waaronder Kees en Koos III. Voor Kees wordt het werkveld 'Coöperatie' het meest passend geacht, gezien hij vanuit zijn intuïtie zich daar al op richt. Hij krijgt daarom van de Theosofische Vereniging in Nederland de verantwoording voor dit werkveld. In de tweede jaargang van het officiële orgaan van de Orde in Nederland 'De Ster, uitgave nummer 1, 1914' valt hierover te lezen: "*De vooruitgang in den geest van coöperatie en winstverdeling onder de arbeidende klasse, de verhouding tussen werkgevers en werknemers, het Hooger Socialisme en*

Vrouwenarbeid." Vanuit deze achtergrond schrijft hij dat jaar de sociale context voor een nieuwe fabriek en legt daarmee de basis voor het toekomstig UNESCO-werelderfgoed Van Nellefabriek. Midden jaren twintig is de opvoeding van Krishnamurti voltooid en kondigt Besant voor de Amerikaanse pers aan dat er een nieuwe wereldreligie komt en een werelduniversiteit is opgericht omdat een goddelijke wereldleraar is opgestaan. Zoals tijdens een persconferentie in Chicago: *"The coming teacher, we look for him to come in the Western world this time – not in the East as did Christ did two thousand years ago."*⁴⁶ Er ontstaat een ware Messias-cultus rond Krishnamurti, de Orde van de Ster telt binnen enkele jaren veertigduizend leden. Tijdens zijn eerste bezoek aan Californië, zomer 1922, spreekt Krishnamurti in de legendarische Hollywood Bowl voor zestienduizend toehoorders!

Egyptomania

Het zijn werelden van verschil ten opzichte van de sociale omgeving, waarin de gebroeders Van der Leeuw zijn opgegroeid. In het Scheepvaartkwartier wonen verhoudingsgewijs vrij veel Remonstranten, die juist niet in een leider of leraar geloven. Deze zijn immers uitgesproken voorstanders van het recht van eenieder om zelfstandig naar zijn of haar waarheid te zoeken en zijn of haar geloof individueel te belijden. Zij streven naar een innerlijk, individueel christendom en zijn tegenstanders van bindende voorschriften hoe de Bijbel als leefregel geïnterpreteerd dient te worden. Dus al helemaal niet om een leider te volgen op een lichtend pad. Ook Kees zijn religieuze achtergrond is van huis uit Remonstrants.⁴⁷ Hij houdt zich echter sterk bezig met inwijdingsrituelen, oosterse mystiek, verborgen symbolen en heiligdommen en heeft daar ook boeken over in zijn bibliotheek. Met name het oude Egypte staat in Europa erg in de belangstelling. Deze 'Egyptomania' was door de inval van Napoleon in 1798 ontstaan. Toen de Fransen drie jaar later door de Engelsen verdreven

werden, begonnen Egyptische schatten die naar Europa gebracht werden de belangstelling echt aan te wakkeren. Zoals de obelisk van farao Toetmosis II, die in Londen en Parijs opgericht werden, een geschenk van de Egyptische staat in 1811. Ook de toenemende mogelijkheden van de dan opkomende fotografie speelde een belangrijke rol voor de groeiende fascinatie in Europa voor het oude Egypte. Rijke toeristen bezochten Pyramides, tempels en opgravingen, zo ook na Kees zijn eindexamen HBS in gezelschap van zijn familie in 1908 en 1909. De achttienjarige Kees schildert ter plekke zo'n opgraving. Met name de Aton-religie, waarbij farao Akhnaton het monotheïsme invoerde, heeft de aandacht van de gebroeders Van der Leeuw. Deze Egyptische invloeden, naast het maçonnieke gedachtengoed en de leer van de Theosofie dragen wezenlijk bij aan de spirituele richting van de opgroeiende, gevoelige jongeman. Weg van de 'gebruikelijke' religieuze beleving van zijn sociale omgeving. Kees transformeert zich de komende jaren voor het eerst richting een positie als bouwheer. Hij wordt in 1915 penningmeester van de 'P.C. Meulemanstichting', specifiek opgericht voor de ontwikkeling van een religieus centrum: een tempel met kantoor voor de Nederlandse afdeling. Waarvoor hij de uiteindelijke opdrachtgever zal worden. Dit penningmeesterschap houdt ook in, dat Kees financieel bijdraagt. Zo zal hij het orgel in de toekomstige tempel financieren.

Sterkampen in Ommen

Verspreid over de wereld ontstaan vier theosofische centra: naast het oorspronkelijke centrum Adyar in India wordt in Australië door Leadbetter de Manor bij Sydney opgericht en ontstaat een centrum bij Ojay in Californië. Het vierde centrum ontstaat in ons land op het uit de veertiende eeuw stammende landgoed Eerde, eigendom van Philip baron van Pallandt. Die geeft 30 september 1923 aan, onder de indruk van een toespraak van Krishnamurti in Londen, al zijn onroerende goederen op zijn landgoed en de grond te willen schenken.

Het zal de baron zijn positie als president-kerkvoogd van de hervormde gemeente in Ommen kosten. Decennia later blijkt in protestante kringen dit ongenoegen over de Theosofie nog altijd levend. 'Oud zeer' wordt zichtbaar, wanneer enkele honderden Christenen op de Archemerberg in het – dan voormalige – amfitheater van de Theosofen verzameld zijn voor een bijeenkomst: *“nu wordt wellicht voor het eerst de Enige Echte Waarheid gesproken... ..de diabolische leugen die hier vele jaren geklonken heeft, klinkt nog steeds voort in de New age... ..derden die informatie aanreikten die aansloot bij wat God ons persoonlijk geopenbaard had. Daardoor werd duidelijk hoe krachtig het bolwerk van satan over Ommen werkelijk was.”*⁴⁸ Ook artikelen in kranten tijdschriften uit die dagen publiceren kritische en spottende commentaren. Zoals De Tijd op 5 augustus 1933: *“Oostersche dwaalleer... ..zoals hij daar in zijn lakeienuniform op het spreekgestoelte bij het kampvuur tegen den stervende avondhemel stond... ..over de opvoeding van den Messias - Krishnamurti is de zoon van een Brahmaan uit Madras – door den wegens zedendelicten gerechtelijk vervolgd Leadbetter, is het beter, hier het stilzwijgen te bewaren... ..Zij zelf [=Annie Besant/auteur] en haar vriend Leadbetter behoorden tot deze apostelen... enz.”* . De gift van baron van Pallandt, een perceel van bijna zeventienhonderd hectare grond met daarop eeuwenoude bossen en opstallen wordt tijdens een bijeenkomst door Krishnamurti dankend aanvaard. Kees (inmiddels opgeklommen tot secretaris van de Orde voor heel Europa), Koos III, Peter Cochius (penningmeester van de Orde), Nityananda (broer van Krishnamurti), Rajagopal, Harold Baillie-Weaver en Graaf Fabrizio Ruspoli (leraren van Krishnamurti) en ook Cornelia Dijkgraaf, secretaris van de Orde in Nederland ondertekenen plechtig een intentieverklaring om deze schenking tot een succes voor de beweging te maken. Op 24 oktober 1924 ten overstaan van notaris De Jonge van der Halen in Leerdam, waarmee de Eerde Stichting wordt opgericht. Een noodzakelijke stap, omdat Krishnamurti geen aardse bezittingen

wenst te hebben. Vanaf dat jaar worden 'Sterkampen' op het landgoed gehouden, waar jaarlijks duizenden volgelingen vanuit gaandeweg de hele wereld aan deel nemen. Op de plek waar al vanaf 1919 de Praktisch Idealisten Associatie met onder meer Koos III en Adriaan Viruly bij kampvuren hun kampeerbijeenkomsten hielden. Het enorme kampvuur, waar Krishnamurti ten overstaan van grote scharen toehoorders zijn filosofieën verklaart, is het dagelijkse hoogtepunt van de Sterkampen. Het eerste Sterkamp in Ojay vindt in mei 1928 op veel kleinere schaal plaats. Koos III is daar aanwezig en geeft een lezing met de opmerkelijke titel 'Waarom de komst van den Wereldleraar teleurstellend is'.

Vrije Katholieken en Crotonianen

Op nota bene in Uruguay opgedoken foto's uit 1926 wordt de spirituele diversiteit van de aanwezigen duidelijk, zoals de aanwezigheid van aanhangers van de rond 570 v.C. geboren Griekse wiskundige en mysticus Pythagoras: Crotonianen. Genoemd naar de Zuid-Italiaanse stad Croton, waar deze rond 530 v.C. een broederschap oprichtte, om daar zijn leer te verkondigen: een mengeling van wiskundige uitgangspunten met filosofische overwegingen en mystieke doctrines. Voorts worden er rituelen uitgevoerd op basis van onder meer zijn ervaringen als priester in het Egyptische Thebe. Hoewel relatief onbekend gebleven is de langdurige invloed van het 'Pythagorisme' op de toenmalige wetenschappelijke wereld niet te onderschatten. Na opgravingen in Rome in 1917 herleefde de belangstelling en ontstond er een sekte, waarvan leden ook op landgoed Eerde rituelen uitvoeren.⁴⁹ In Ojay werd in 1924 door een aantal Theosofen een gemeenschap opgericht: Krotona. Zij streven tot op de dag van heden naar een verbinding tussen uitgangspunten van het Pythagorisme en de Theosofie⁵⁰. Opvallend is tevens de zichtbare aanwezigheid van leden van de Vrije Katholieke kerk met de daarbij aangeleunde rites, zoals een processie in processiegewaden met religieuze attributen

over het terrein. Dit kerkgenootschap werd 1916 opgericht door de theosofen James Ingall Wedgwood en Leadbetter met als basis een vroeger, oudkatholiek kerkgenootschap. Binnen de Vrije Katholieken is ook Koos III actief. Het blijft gissen naar de precieze reden, maar na 1926 verdwijnt de zichtbaarheid van de Vrije Katholieken binnen de Sterkampen. Een verklaring kan zijn, dat er tweespalt heerst binnen de Orde van de Ster over de aanwezigheid van priesters en sekteleiden die bepaalde rituelen uitvoeren. De kern van de Sterkampen is immers om in een ontspannen, beschouwende sfeer naar de nieuwe wereldleraar te luisteren om vervolgens gezamenlijk zijn filosofieën te verinnerlijken. Het verdwijnen van de Vrije Katholieken uit de Sterkampen kan daarnaast te maken hebben met het alweer in opspraak komen van bisschop Leadbetter, inmiddels aangesteld in Australië. Wederom vanwege 'immoreel gedrag'. Vanwege de weg naar zuiverheid van het individu en het niet kwetsen van levende wezens (uitgangspunten van de Theosofie) streeft Kees daarentegen onder invloed van zijn jarenlange spiritualiteit naar een ascetische leefwijze. Hij rookt niet en hij drinkt geen alcohol. Daarnaast is hij vegetariër, en vermoedelijk zelfs veganist. Hoever deze ascese zich uitstrekt is niet bekend, maar het vermoeden lijkt gerechtvaardigd, dat deze invloed heeft op alle aspecten van zijn leven. Behalve vrolijke foto's met een jongedame in Egypte, een foto met een sportieve vrouw tijdens een langlaufochtje en zijn huwelijk op latere leeftijd met de weduwe van zijn broer Dick, zijn geen relaties als zodanig gedocumenteerd. De indeling van zijn privé-vertrekken in het riante, in 1926 samen met architect Leen van der Vlugt ontworpen woonhuis aan de Kralingse Plaslaan geeft een verdere indicatie. Zijn vrij Spartaanse slaapkamer heeft plaats voor één eenpersoonsbed binnen een getimmerde ombouw aan het hoofdeinde, naast een badkamer, een garderobe en een ruime meditatiekamer op het Oosten. Deze sobere, éénpersoons slaapkamer contrasteert sterk met de luxe logeerkamer met twee bedden aan de andere zijde van dezelfde

etage. Hoewel de voormalige sierbengel soms omschreven wordt als 'womanizer', lijkt dat meer te maken te hebben met aantrekkingskracht vanwege zijn uiterlijk en voorkomen, zijn charmante en hoffelijke optreden, zijn eruditie in combinatie met zijn achtergrond van global citizen als met het daadwerkelijk aanknopen van relaties. Zijn rijkdom zal ook wel attractief geweest zijn. Er zijn geen aanwijzingen noch anekdotes die wijzen op relaties, anders dan zuiver platonsche. Hij hield zeker van vrouwen en voor vrouwen waarvoor hij genegenheid voelde, was geen moeite hem te veel. In tegenstelling tot Koos III die als bezoeker in Kasteel Eerde logeert, overnacht Kees als actief lid van de leiding van dit intussen vijfde Sterkamp in een tent in het 'Staff Camp'. Evenals Mary Fleddérus, die we later nog uitgebreid zullen tegenkomen. Het is opmerkelijk dat hij min of meer parallel met het 'uit beeld verdwijnen' van Vrije Katholieken en Crotonianen en aan bureau Brinkman & Van der Vlucht – waarover later meer - opdracht geeft tot het maken van een inrichtingsplan voor het terrein. Kees zet zich vanaf 1926 in om de infrastructuur van de Sterkampen te verbeteren. In overleg met Rajagopal (inmiddels Hoofd-Organisator van de Sterkampen) wordt ernaar gestreefd om vanaf 1930 de capaciteit, van nu drieduizend deelnemers, te vergroten. Er worden utiliteitsgebouwen op het terrein gebouwd zoals kiosken voor voedseluitgifte, een postkantoor, een boekhandel, een secretariaatsgebouwtje, privéhutten voor hen die niet kunnen kamperen en een school.⁵¹ Voorts laat 1927 Kees daar door Van der Vlucht een zomerhuisje voor Krishnamurti bouwen.⁵² Die zal het geschenk van Kees nooit gebruiken. Maar niet alleen Kees gaf opdracht voor een gebouwtje. In de zomer van datzelfde jaar gaf een rijke bewonderaarster opdracht voor de bouw van een houten hut op de top van een duintje met uitzicht op de 'Sahara', de grote zandverstuivingen op Landgoed Eerde. Deze hut wordt wel gebruikt. Aldus een schriftelijke notitie van een tijdgetuige: *"Het huisje was bedoeld voor Krishnamurtie [sic] om te rusten en mediteren voor zijn toespraken*

op de Bethemerberg. Toen de meester niet meer kwam, heeft baron Van Pallandt het huisje verplaatst bij zijn bungalow in Eerde.”⁵³ Waarmee summier grote veranderingen in de Ommense idylle beschreven worden...

Krishnamurti heft de Orde van de Ster op

Krishnamurti, voelt zich in toenemende mate ongemakkelijk met al die volgelingen die hem als grote leider zien. Daarnaast zijn er observaties van Arundale die hij al in 1927 deelt met Besant, waarin ‘difficulties’ besproken worden: op een occulte manier wordt in principe beschreven, dat ze Krishnamurti niet meer helemaal kunnen volgen. Hij slaat bewust een andere weg in, maar in de ogen van Arundale raakt hij de weg juist kwijt...⁵⁴ In 1929 zijn er bij het zesde Sterkamp drieduizend aanhangers uit vijftig verschillende landen aanwezig. Een forse stijging ten opzichte van voorgaande jaar, waar tweeduizendvijfhonderdveertig deelnemers uit veertig landen op af kwamen. De minste aanwezigen hebben in de gaten, dat Krishnamurti een andere kant op is gegaan, hij heeft zich dan al geestelijk losgemaakt van de Orde van de Ster. Krishnamurti houdt op 3 augustus 1929 een bij vlaggen snoeiharde toespraak die de aanwezigen in het Sterkamp figuurlijk een spiegel voor houdt.⁵⁵ Deze gebeurtenis is het best te omschrijven als ‘Krishnamurti blaast de Orde van de Ster op’! Later zal dit voorval vanuit het gezichtspunt van de Theosophical Society in Ojay zurig omschreven worden als: *“before Krishnamurti dissolves everything in 1929, by making everything into world-theatre and theatrics, rather than reverence inspired by revelation.”*⁵⁶ De ommekeer in het denken van Krishnamurti ligt volgens velen in Californië. Het wordt duidelijk, dat hij lang over deze stap nagedacht heeft... Vanwege het belang van dit moment, een keerpunt in het leven van Kees, worden hier de meeste relevante passages uit de lange voordracht ‘Truth is a pathless land’ weergegeven: *“Wij zullen vanmorgen spreken over de ontbinding van de Orde van de Ster.*

*Velen zullen zich hierover verheugen, anderen zullen zich terneergeslagen voelen. Het heeft echter geen zin zich hierover verheugd of bedroefd te voelen, het is onvermijdelijk, ik zal uitleggen waarom...
...Ik stel mij nog steeds op het standpunt dat de waarheid een land zonder pad is, dat door geen enkele religie, sekte of langs wat voor weg dan ook benaderd kan worden. Dat is mijn standpunt en daar houd ik mij absoluut en onvoorwaardelijk aan. De waarheid is grenzeloos en absoluut, niet te benaderen langs welk pad dan ook. Zij kan niet georganiseerd worden... ...Het is zinloos organisaties in het leven te roepen die langs een bepaald pad leiden. Indien u dit inziet, zult u ook begrijpen dat het onmogelijk is een geloof te organiseren. Geloof is een strikt individuele aangelegenheid en kan en mag daarom nooit worden georganiseerd... ...De waarheid wordt naar beneden gehaald, gereduceerd tot een speelbal voor de zwakkeren en de mensen die tijdelijk ontevreden zijn... ...De waarheid kan niet naar beneden worden gehaald, integendeel, het individu dient zichzelf naar haar op te werken. Het is onmogelijk de bergtop naar de vallei te brengen. Dit is, naar mijn mening, de eerste reden waarom de Orde van de Ster dient te worden opgeheven... ...Omdat ik vrij, onbepikt, ongedeeld en van geen enkel ding afhankelijk ben, omdat ik de totale, eeuwige waarheid vertegenwoordig, verzoek ik degenen die mij graag willen begrijpen, geen volgelingen van mij te worden en geen kooi rondom mij op te trekken, want dat leidt onherroepelijk tot het vormen van een religie of sekte... ...U bent gewend aan autoriteiten, een autoritaire atmosfeer en denkt dat dit tot spiritualiteit zal leiden. U denkt en hoopt dat een ander u met zijn buitengewone vermogens - door een wonder - kan verplaatsen naar het rijk van de eeuwige vrijheid, van geluk. Uw hele levensvisie is gebaseerd op autoriteitsverering. U hebt drie jaar naar mij geluisterd zonder dat u, op een enkele uitzondering na, uzelf veranderd hebt... ...Denk erover na en vraag uzelf af in hoeverre dit geloof u werkelijk veranderd heeft; ik bedoel niet die oppervlakkige veranderingen zoals het dragen van*